

РЕЛІГІЙНА ОРГАНІЗАЦІЯ «ВИЩИЙ ДУХОВНИЙ
НАВЧАЛЬНИЙ ЗАКЛАД «ТАВРІЙСЬКИЙ ХРИСТІЯНСЬКИЙ
ІНСТИТУТ»

ЗАТВЕРДЖУЮ
Проректор з наукової роботи
РО «ВДНЗ «ТХІ»
Борщевич В.Т.
«29» серпня 2025 року

РОБОЧА ПРОГРАМА НАВЧАЛЬНОЇ ДИСЦИПЛІНИ

«Вступ до юдаїки»

(назва навчальної дисципліни)

Освітній рівень: Бакалавр богослов'я
(назва рівня вищої освіти)

Галузь знань В.8 «Богослов'я»
(шифр та назва галузі знань)

Спеціальність В. «Культура, мистецтво та гуманітарні науки»
(шифр та назва спеціальності)

Освітня програма: Освітньо-професійна програма першого рівня вищої освіти бакалавр за спеціальністю В «Богослов'я»
(назва освітньої програми)

Розглянуто та схвалено Методичною комісією РО «ВДНЗ «ТХІ»
від «29» серпня 2025 р., протокол № 1

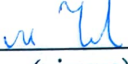
2025/2026 навчальний рік

Робоча програма навчальної дисципліни «Вступ до юдаїки» для здобувачів вищої освіти першого (бакалаврського) рівня вищої освіти за освітньою програмою ТХІ зі В8 «Богослов'я» галузь знань В «Культура, мистецтво та гуманітарні науки»

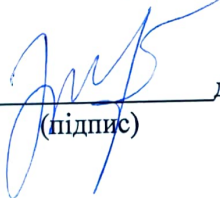
Розробники: викладач Федюк В.В.

Рецензенти:

Робоча програма рекомендовано на засіданні кафедри Богослов'я
Протокол від. «26» серпня 2025 року № 1

Завідувач кафедри д-р. богосл. наук Черенков М.М.
(підпис) (прізвище та ініціали)

Схвалено навчально-методичною комісією РО «ВДНЗ «ТХІ»»
Протокол від «29» серпня 2025 року № 1

Гарант програми д-р. істор. наук Борщевич В.Т.
(підпис) (прізвище та ініціали)

1. Дані про викладача дисципліни

Прізвище, ім'я, по батькові викладача	Ружина Надія Вікторівна
Кваліфікація викладача	Доктор філософії; Богослов'я

2. Анотація дисципліни

Вивчення дисципліни «Вступ до «Юдаїки» спрямоване на пізнання історичних процесів і явищ в їхньому відображенні в історичних джерелах та соціокультурних, політичних, економічних вимірах. Фокус програми загалом передбачає наголос на широкому огляді та глибоких знаннях взаємозв'язку між минулим і сьогоденням людства з особливою увагою до історії та культури євреїв, на здатність критично розуміти актуальні трансформації історіографії, працювати з різними типами і видами історичних джерел. Навчальна дисципліна «Вступ до «Юдаїки» належить до нормативних дисциплін.

3. Опис навчальної дисципліни

Найменування показників	Галузь знань, спеціальність, освітня програма, рівень вищої освіти	Характеристика навчальної дисципліни	
		Денна форма навчання	Заочна форма навчання
Кількість кредитів – 6	Галузь знань 04 Богослов'я	Нормативна	
Загальна кількість годин 180 – д.в. 150 – з.в.	Спеціальність 041 Богослов'я	Рік підготовки	
	Освітня програма Бакалавр богослов'я.	2-й	2-й
Тижневих аудиторних годин для денної форми навчання – 6 год	Рівень вищої освіти: бакалаврський	Лекції	
		48	12
		Практичні, семінарські	
		42	12
		Самостійна робота	
90	126		
		Вид контролю: залік	

4. Мета та завдання навчальної дисципліни

Метою викладання навчальної дисциплін є початкове ознайомлення з категоріями єврейської культури в їх синхронічному та діахронічному аспектах, а також із сучасним станом досліджень в галузі юдаїки.

Основними завданнями вивчення дисципліни є:

1. Отримання знань основних термінів, законів та звичаїв юдаїзму.
2. Придбання навичок роботи з науковою та традиційною (в перекладах) літературою.
3. Розуміння особливостей та внутрішніх протиріч єврейської культури.

Згідно з вимогами освітньо-професійної програми студенти повинні досягти таких результатів навчання (компетентностей):

Інтегральна компетентність	Здатність використовувати отримані знання, уміння й навички для власного особистісного (духовного) зростання та ефективного лідерського служіння.
Загальні компетентності	<ol style="list-style-type: none"> 1. Здатність до абстрактного мислення, аналізу та синтезу. 2. Здатність до критичного мислення. 3. Здатність самостійно працювати з літературними джерелами. 4. Здатність використовувати основи філософських знань для формування світоглядної позиції. 5. Здатність використовувати основи теологічних знань в процесі духовно-морального розвитку. 6. Розуміння природи наукових знань та меж їх застосування в практиці християнського керівництва.
Спеціальні (фахові, предметні) компетентності	<p><i>Знати:</i></p> <ul style="list-style-type: none"> – історію формування канону Святого Письма Старого Завіту; – священних письменників кожної книги Старого Завіту; – біблійну історію юдейського народу; – традиції юдеїв; – особливості юдейської культури; – основні ісагогічні проблеми історичних та пророчих книг; <p><i>Вміти:</i></p> <ul style="list-style-type: none"> – знанням основних термінів, законів та звичаїв юдаїзму; – виявляти зв'язок між історією та сьогоденням євреїв; – орієнтуватися в колі проблем, пов'язаних з тлумаченням книг Старого Завіту. <p><i>Володіти:</i></p> <ul style="list-style-type: none"> – уявленнями про існування екзегетичних та ісагогічних питань, які пов'язані з кожною книгою Старого Завіту (проблеми авторства, місця та обставин написання, а також: жанру, стилю, структури); – уявленнями про існування різних розділів екзегетичної науки: текстології, ісагогіки та основ герменевтики; – уявленнями про допоміжні науки: археологію, історію Стародавнього Сходу, палеографію, філологію; – чітким уявленням про месіанські пророцтва книг Старого Завіту.

Міждисциплінарні зв'язки:

Курс «Вступ до Юдаїки» є дисципліною, в якій насамперед йде мова про текст Священного Писання, його історію, формування і тлумачення. Зважаючи на те, що всі богословські дисципліни ґрунтуються на текстах Священного Писання як Старого, так і Нового Завіту, тому сам предмет «Старий Завіт» безпосередньо пов'язаний зі всіма богословськими дисциплінами та певною мірою і з релігієзнавчими та філософськими дисциплінами.

5. Програма навчальної дисципліни «Вступ до юдаїки»

- I. Введення
 1. Витоки іудаїзму і термінологія
 2. Основні принципи віровчення в іудаїзмі
- II. Історія іудаїзму
 1. Біблійна епоха (короткий огляд)
 2. Палестинський період
 3. Епоха другого храму
 4. Талмудична епоха (короткий огляд)
 5. Постталмудична епоха
 6. Гаона. Караїмська розкол. Масоретами (VIII-X ст.)
 7. Середньовічна іудейська (єврейська) філософія (X-XV ст.)
 8. Кабала (XI-XVI ст.)
 9. Середньовічний раввінізм (X-XVIII ст.)
 10. Містичні рухи пізнього іудейського Середньовіччя в XVII-XIX ст., Лжемесія і Хасидизм
 11. Модерністські течії в іудаїзмі в XVIII-XX ст.
 12. Іудаїзм на території Росії з найдавніших часів і до XX ст.
 13. Іудаїзм в сучасному світі
- III. Єврейський спосіб життя
 1. Шабат
 2. Богослужіння і молитви
 3. Читання Святого Письма
 4. мезузи
 5. кашрут
 6. Закони сімейної чистоти
 7. Виховання дітей
 8. Цдака
- IV. Етапи життєвого шляху єврея
 1. Весільна церемонія
 2. єврейський розлучення
 3. Усиновлення (удочеріння) та звернення до іудаїзм (гіюр)
 4. Смерть і траур

V. Календар, свята і обряди

1. Єврейський календар

2. Свята:

- i. Чотири Нові роки
- ii. Шабат
- iii. Песах
- iv. Шавуот
- v. Суккот
- vi. Грізні дні
- vii. Ханука
- viii. Пурим
- ix. Тиша бе-Ав

3. Напівсвята

4. Пости

5. Іудейські обряди:

- i. Народження дитини і вибір імені
- ii. Брит-мила; бар-міцва / бат-міцва
- iii. Одруження
- iv. Поховання і траур
- v. Гіюр

VI. Іудео-християнський діалог

VII. Структура навчальної дисципліни

	Назви змістових модулів і тем	Кількість годин											
		Денна форма						Заочна форма					
		усього	У тому числі					усього	У тому числі				
			л	с	пр.	Сам роб	Інд завд (за наявн.)		л	с	пр.	Сам роб	Інд завд (за наявн.)
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	
Розділ 1. Введення													
1	Витоки іудаїзму і термінологія	5.4	1.4	1.2	-	2.6	-	4.4	0.3	0.3	-	3.7	-
2	Основні принципи віровчення в іудаїзмі	5.4	1.4	1.2	-	2.6	-	4.4	0.3	0.3	-	3.7	-
Розділ 2. Історія іудаїзму													
3	Біблійна епоха (короткий огляд)	5.4	1.4	1.2	-	2.6	-	4.4	0.3	0.3	-	3.7	-
4	Палестинський період	5.4	1.4	1.2	-	2.6	-	4.4	0.3	0.3	-	3.7	-
5	Епоха другого храму	5.4	1.4	1.2	-	2.6	-	4.4	0.3	0.3	-	3.7	-
6	Талмудична епоха (короткий огляд)	5.4	1.4	1.2	-	2.6	-	4.4	0.3	0.3	-	3.7	-
7	Пост талмудична	5.4	1.4	1.2	-	2.6	-	4.4	0.3	0.3	-	3.7	-

	епоха												
8	Гаона. Караїмський розкол. Масорети (VIII-X ст.)	5.4	1.4	1.2	-	2.6	-	4.4	0.3	0.3	-	3.7	-
9	Середньовічна іудейська (єврейська) філософія (X-XV)	5.4	1.4	1.2	-	2.6	-	4.4	0.3	0.3	-	3.7	-
10	Кабала (XI-XVI ст.)	5.4	1.4	1.2	-	2.6	-	4.4	0.3	0.3	-	3.7	-
11	Середньовічний равинізм (X-XVIII)	5.4	1.4	1.2	-	2.6	-	4.4	0.3	0.3	-	3.7	-
12	Містичні рухи пізнього іудейського Середньовіччя в XVII-XIX ст., Лжемесія і Хасидизм	5.4	1.4	1.2	-	2.6	-	4.4	0.3	0.3	-	3.7	-
13	Модерністські течії в іудаїзмі в XVIII-XX ст.	5.4	1.4	1.2	-	2.6	-	4.4	0.3	0.3	-	3.7	-
14	Іудаїзм на території Росії з найдавніших часів і до XX ст	5.4	1.4	1.2	-	2.6	-	4.4	0.3	0.3	-	3.7	-
15	Іудаїзм в сучасному світі	5.4	1.4	1.2	-	2.6	-	4.4	0.3	0.3	-	3.7	-
Розділ 3. Єврейський спосіб життя													
16	Шабат	5.4	1.4	1.2	-	2.6	-	4.4	0.3	0.3	-	3.7	-
17	Богослужіння і молитви	5.4	1.4	1.2	-	2.6	-	4.4	0.3	0.3	-	3.7	-
18	Читання Святого Письма	5.6	1.4	1.2	-	2.6	-	4.4	0.3	0.3	-	3.7	-
19	Мезузи	5.6	1.4	1.2	-	2.6	-	4.4	0.3	0.3	-	3.7	-
20	Кашрут	5.6	1.4	1.2	-	2.6	-	4.4	0.3	0.3	-	3.7	-
21	Закони сімейної чистоти	5.6	1.4	1.2	-	2.6	-	4.4	0.3	0.3	-	3.7	-
22	Виховання дітей	5.6	1.4	1.2	-	2.6	-	4.4	0.3	0.3	-	3.7	-
23	Цдака	5.6	1.4	1.2	-	2.6	-	4.4	0.3	0.3	-	3.7	-
Розділ 4. Етапи життєвого шляху єврея													
24	Весільна церемонія	5.6	1.4	1.2	-	2.6	-	4.4	0.3	0.3	-	3.7	-
25	Розлучення	5.6	1.4	1.2	-	2.6	-	4.4	0.3	0.3	-	3.7	-
26	Усиновлення	5.4	1.4	1.2	-	2.6	-	4.4	0.5	0.5	-	3.7	-
27	Навернення у іудаїзм	5.6	1.4	1.2	-	2.8	-	4.4	0.5	0.5	-	3.7	-
28	Смерть і траур	5.6	1.4	1.2	-	2.8	-	4.4	0.5	0.5	-	3.7	-
Розділ 5. Календар, свята, обряди													
29	Єврейський календар	5.6	1.4	1.4	-	2.8	-	4.4	0.5	0.5	-	3.7	-
30	Свята	5.6	1.4	1.4	-	2.8	-	4.4	0.5	0.5	-	3.7	-
31	Напівсвята	5.6	1.4	1.4	-	2.8	-	4.4	0.5	0.5	-	3.7	-

32	Пости	5.6	1.4	1.4	-	2.8	-	4.4	0.5	0.5	-	3.7	-
33	Іудейські обряди	5.6	1.6	1.4	-	2.8	-	4.6	0.5	0.5	-	3.7	-
34	Іудео-христинський діалог	5.6	1.6	1.4	-	2.8	-	4.6	0.5	0.5	-	3.9	-
	Усього годин	180	48	42	-	90	-	150	12	12	-	126	-

VIII. Теми лекційних занять

№ з/п	Назва теми	Кількість годин д. в.	Кількість годин з. в.
1	Введення: Витоки іудаїзму і термінологія	3.2	0.8
2	Історія іудаїзму	3.2	0.8
3	Біблійна епоха (короткий огляд)	3.2	0.8
4	Палестинський період	3.2	0.8
5	Єврейський спосіб життя	3.2	0.8
6	Шабат	3.2	0.8
7	Богослужіння і молитви	3.2	0.8
8	Читання Святого Письма	3.2	0.8
9	Закони сімейної чистоти	3.2	0.8
10	Етапи життєвого шляху єврея	3.2	0.8
11	Весільна церемонія	3.2	0.8
12	Єврейське розлучення	3.2	0.8
13	Календар, свята і обряди	3.2	0.8
14	Іудейські обряди	3.2	0.8
15	Іудео-християнський діалог	3.2	0.8
	Разом	48	12

IX. Теми семінарських занять

№ з/п	Назва теми	Кількість годин д. в.	Кількість годин з. в.
1	Талмудична епоха (короткий огляд)	4	1
2	Кабала (XI-XVI ст.)	5	1
3	Виховання дітей	5	1
4	Смерть і траур	5	1
5	Суккот	5	1
6	Пости	5	1
7	Гіюр	5	2
8	Ханука	5	2
9	Холокост	4	2
	Разом	42	12

X. Самостійна робота

№ з/п	Назва теми	Кількість годин д.в.	Кількість годин з.в.
-------	------------	----------------------	----------------------

1	Грецькі реформи в юдаїзмі	10	14
2	Юдаїзм в діаспорі	12	16.8
3	Юдаїзм епохи патріархів	8	11.2
4	Особливості середньовічного юдаїзму	8	11.2
5	Значення і використання Галахи та Аггади	10	14
6	Виникнення хасидизму	10	14
7	Ортодоксальний, консервативний та реформістський юдаїзм	8	11.2
8	Юдаїзм в Росії	12	16.8
9	Юдаїзм в Україні	12	16.8
	Разом	90	126

XI. Залікові питання

Четвертий семестр. Другий рік навчання

1. Юдаїзм епохи патріархів.
2. Значення Тори для юдаїзму.
3. Вчення про Усну Тору.
4. Роль вавилонського полону в становленні юдаїзму.
5. Грецькі реформи в юдаїзмі.
6. Месіанські рухи епохи римського панування.
7. Юдаїзм в діаспорі.
8. Пристрій синагоги.
9. Особливості середньовічного юдаїзму.
10. Значення і використання Галахи та Аггади.
11. Каббалістичні рух в юдаїзмі.
12. Виникнення хасидизму.
13. Месіанські рухи шаббат Цві та Якова Франка.
14. Ортодоксальний, консервативний та реформістський юдаїзм.
15. Юдаїзм в Росії.
16. Юдаїзм в Україні.

XII. Рекомендована література

Основна:

1. Блех Бенджамин равв. Что такое иудаизм. *The Complete Idiot's Guide To*. Пер. с англ. В.В. Арсеновой. М.: АСТ: Астрель, 2007. – с.

2. От Авраама до современности / под ред. Д. Фишмана, Б. Высоцки; пер. с англ. А. Ковалева. – М.: РГГУ, 2002. – 389 с.
3. Телушкин Й. Еврейский мир: Важнейшие знания о еврейском народе, его истории и религии. – М. – Иерусалим: Лехаим – Гешарим, 2003. – 574 с. (или любое другое издание)
4. Грушевой А.Г. Иудеи и иудаизм в истории Римской республики и Римской империи. – СПб.: Факультет филологии и искусств СПбГУ, 2008. – 484 с. – (Историческая библиотека).
5. Армстронг К. Иерусалим: Один город, три религии / К. Армстронг, – «Альпина Диджитал», 1997.
6. Иерусалим: Один город, три религии: Научно-популярное / Армстронг К., – 3-е изд. – М.: Альпина нон-фикшн, 2018. – 566 с.
7. История Бога: 4000 лет исканий в иудаизме, христианстве и исламе: Научно-популярное / Армстронг К., Семенов К., – 3-е изд. – М.: Альпина нон-фикшн, 2016. – 500 с.
8. Штереншис Михаил. Три веры в одного Бога. Связь иудаизма, христианства и ислама. – Израиль, Герцлия: Изд-во "Исрадон", 2008. – 336 с.
9. Штереншис, Михаил В. Многоликий иудаизм.

Справочна література

1. Аткиас Ж.-К., Бенбасса Э. Еврейская цивилизация. - М.: ЛОРИ, 2000. - 217 с.
2. Барнави Э., Фридлендер С. Евреи и XX век: Аналитический словарь / перевод с французского; под общей редакцией Т.А. Баскаковой. – М.: Текст – Лехаим, 2004. – 1022 с.
3. Еврейская энциклопедия. - В 16 т. - СПб.: Издательство Брокгауза и Ефрона, 1908-1913. – Репринтное издание: М.: Терра, 1991.
4. Краткая еврейская энциклопедия. – Иерусалим: Еврейский университет в Иерусалиме. – М.; Иерусалим, 1976-2003. - (Библиотека-Алия).
5. Розен Д. Шма Израэль: Справочник еврейской национальной традиции. – Иерусалим, 1990.
6. Ромеро Кастельо Е., Массиас Капон У. Евреи. 2000 лет истории. – М.: Конец века, 1999. – 240 с.
7. Российская еврейская энциклопедия / редактор З.Н. Вагнер. – В 9 т. - М.: РАЕН – НФ «Еврейская энциклопедия» - ЭПОС, 1995 – 2004. – (продолжающееся издание. Вышло 5 т.).

Єврейські класичні тексти и їх толкування

8. Барац А. Лики Торы. – М.; Иерусалим, 1995. – 240 с.
9. Вавилонский Талмуд. Антология Агады с толкованиями р. Адина Штейнзальца; пер. и комментарии У. Гершовича и А. Ковельмана под общей ред. р. А. Штейнзальца и С. Аверинцева. - М., 2001. - Т. 1. 328 с.; Т. 2. 328 с. - (Сокровищница Талмуда).
10. Вайнгрин Дж. Введение в текстологию Ветхого Завета. – М.: ББИ, 2002. – 112 с. – (Современная библеистика).
11. Вейнберг И.П. Введение в ТаНаХ. – Ч. 1. Пространство и время ТаНаХа. – М.; Иерусалим: Мосты культуры – Гешарим, 2000. – 237 с. – (Развитие иудаики на русском языке).
12. Вейнберг И.П. Введение в ТаНаХ. – Ч. 2. Пророки. – М.; Иерусалим: Мосты культуры – Гешарим, 2003. – 367 с. – (Bibliotheca Judaica. Серия «Современные исследования»).
13. Еврейская Библия. Ранние пророки / с новым русским переводом и комментариями под общей редакцией А. Кулика. – Иерусалим-М.: Гешарим; Федерация еврейских общин в России, 2006.
14. Из книги псалмов Давидовых / перевод с древнееврейского С. Аверинцева // Новый мир. – 1998, №1.
15. Литература Агады / Сост. и редактирование И. Бегут, Х. Корзакова. - Т. 1. Тишрей-шват. - 336 с.; Т. 2. Адар-нисан. - 504 с.; Т. 3. Ияр-элул. – М., 1999. - 408 с.
16. Переферкович Н. Талмуд. Мишна и Тосефта. Критический перевод. - В 6 т. – М.: Репортоцентр-М, 2005. – Репринт с издания: СПб, 1902-1905.
17. Песнь песней царя Соломона: Антология русских переводов. – СПб.: Искусство-СПб, 2001. – 207 с.
18. Пятикнижие и Гафрата / сост. комментариев Й. Герц. – В 5 т. – М.; Иерусалим: Мосты культуры – Гешарим, 1994-1997.

19. Тантлевский И.Р. Введение в Пятикнижие: Учебное пособие. – М.: Издательский центр РГГУ, 2000. – 471 с.: библиография.
20. Теһилим (Шатер Йосефа-Ицхака). – Иерусалим-М.: Шамир; Федерация еврейских общин в России, 2005.
21. Уилсон Н.С., Тейлор Л.К. Сборник библейских таблиц и карт. – СПб.: Библия для всех, 2004. – 608 с.
22. Фрээр Дж. Д. Фольклор в Ветхом Завете. - М., 1985.
23. Шедеврѣ библейской поэзии: Сотворение Мира, Псалмы, Экклезиаст / стихотворные переложения Г. Плисецкого и Н. Гребнева / составитель Д.Г Плисецкий. – М.: Рипол Классик, 2001. – 384 с. – (Симфония разума).
24. Шифман И.Ш. Ветхий Завет и его мир. - М., 1987.
25. Штейнзальц А. Введение в Талмуд. - Иерусалим, 1993.
26. Штейнзальц А. Контуры Талмуда. - М.; Иерусалим, 1991.
27. Щедровицкий Д.В. Введение в Ветхий Завет. – В 3 т. - М., 1995, 1997, 2000.

Література з єврейської філософії

28. Бубер М. Два образа веры. - М., 1995.
29. Йошпе Р. Что такое еврейская философия? – М.; Иерусалим: Гешарим - Мосты культуры, 2003. – 120 с.
30. Маймонид. Путеводитель растерянных / перевод на русский и комментарии М.А. Шнейдера. – М., Иерусалим: Мосты культуры – Гешарим, 2000. – 566 с. – (Bibliotheca Judaica. Серия «Памятники еврейской литературы»).
31. Неер А. Ключи к иудаизму. – Иерусалим: Библиотека «Алия», 1991.
32. РаМбаМ. Избранное. – В 2 т. – Иерусалим: Библиотека «Алия», 1990.
33. РаМбаМ. Главы из книги "Мишнэ Тора". - Иерусалим, 1985.
34. Соловейчик Й.-Д., р. Человек Галахи. – [http:// www.machanaim.org](http://www.machanaim.org).

Роботи з історії єврейського народу

35. Грец Г. История евреев от древнейших времен до настоящего. - В 12 т. - Одесса: Издание Шермана, 1906-1908.
36. Джонсон П. История евреев. – М.: Вече, 2006. – 480 с.: иллюстрации.
37. Дубнов С.М. История евреев в Европе от начала их поселения до конца XVIII века. – В 4 т. – М.; Иерусалим: Мосты культуры – Гешарим, 2003. – (Памятники еврейской исторической мысли).
38. Дубнов С.М. Новейшая история еврейского народа от Французской революции до наших дней. – В 3 т. – М.; Иерусалим: Мосты культуры – Гешарим, 2002.
39. Мерперт Н. Очерки археологии библейских стран. – М.: Библийско-богословский институт святого апостола Андрея, 2000. – 336 с.
40. Очерки по истории еврейского народа / пер. с иврита З. Трауба и Т. Должанской; под ред. проф. С. Эттингера. - http://history.pedclub.ru/code/ettinger_02.htm.
41. Сэмюэлс Р. По тропам еврейской истории: [Репринт. изд.]. - М.: Арт-Бизнес-Центр, 1993. - 368 с. - (Сер. «Орот»).
42. Тюменев А.И. Евреи в древности и средние века. – М.: Крафт+, 2003. – 400 с.
43. Флавий И. Иудейские древности. – В 2 т. – М.–Иерусалим, 1993.
44. Шахак И. Еврейская история, еврейская религия: Тяжесть трех тысяч лет. - <http://www.libereya.ru/biblus/shahak>.